

Oliveres mil·lenàries

L'ajuntament de Pena-roja, amb la col·laboració de la Taula del Sénia, crearà un espai recreatiu al voltant d'aquests arbres històrics. [p.4]

Viure al nucli històric de Fraga

El consistori de la capital del Baix Cinca té previstes diverses actuacions al centre de la ciutat. [p.6]

TEMPS DE FRANJA

Revista de les Comarques Catalanoparlants d'Aragó

Mans gegants a Estopanyà

Una espectacular acció artística promoguda per la Fundació Crisàlida de Camporrells. [p.14]

Assemblea de l'ACPC

El 12 de juny es van trobar a Barcelona les entitats editores de premsa periòdica en català d'àmbit comarcal i local. [p.14]

Bon viatge pels guerrers que al seu poble són fidels

[p.18 i 19]

Styli locus
25

COLUMNISTES
ENLLÀ DE LA
FRANJA

Sumari

- 2 Cartes dels lectors
- 3 Editorial
Vinyetes al vent
- 4 Matarranya
- 6 Baix Cinca
- 8 Llitera
- 9 Llitera-Ribagorça
- 10 Entrevista
- 12 Ribagorça
- 13 Aragó
- 14 Catalanofonia
- 16 Cultura
- 17 Tribuna
- 18 Personatges

Imatge coberta: José Antonio Carrégalo i Pasqual Vidal. (Muntatge sobre fotos de Cèlia Antolín i Cèlia Badet)

TEMPS DE FRANJA 150

Edita:

Iniciativa Cultural de Franja

C. Major 4, 44610 Calaceit. T. 978 85 15 21
 · Associació Cultural del Matarranya
 · Institut d'Estudis del Baix Cinca-IEA
 · Centre d'Estudis Ribagorçans (CERib)

Coordinació: Carles Terès.
 redaccio@tempsdefranja.org

Gestió i administració: Cèlia Badet.

Maquetació gràfica:
 Carles Terès.

Consell de redacció:
 Matarranya: M. D. Gimeno, Carles Sancho.
 Baix Cinca: Rosa Arqué, Hugo Sorolla.
 Llitera: Josep Espluga.
 Ribagorça: Glòria Francino.

Seccions:
 Matarranya: Carles Sancho. Baix Cinca: Rosa Arqué. Llitera: Josep Espluga. Ribagorça: Glòria Francino. Cultura: Hèctor Moret. Entrevistes: Carles Terès. Catalanofonia: Hugo Sorolla. Aragó: Màrio Sasot.

En aquest número: Roberto Albiac, Marina d'Algars, Marià Àlvarez, Patrici Barquín, Esteve Betrià, José Miguel Gràcia, Rubén Lombarte, Josefina Motis, Carme Oriol, Vicent Pallarés, Artur Quintana, Lluís Rajadell, Francesc Ricart, Màrio Sasot, Ramon Sistac.

Subscripcions i publicitat: 978 85 15 21

Producció: Terès & Antolín
 info@teresantolin.com

Disseny: Carles Terès Bellès

Dipòsit legal: TE-88/2000

ISSN: 1695-7709

En venda a:

Albelda: Estanc Conchita. **Calaceit:** Papereria Abàs. **El Torricó:** Llibreria Pilarín. **Fraga:** Llibreria Badia i Kiosko Casanova. **Girona:** Llibreria Les Voltes. **Lleida:** Llibreria de la Generalitat. **Mequinensa:** Papereria González. **Reus:** Llibreria Gaudí. **Saldí:** Llibreria Panadés i Llibreria Sorolla. **Saragossa:** Papeleria Germinal. C. Sepulcro, 21. **Tamarit:** Estanc Patrito. **Tortosa:** La 2 de Viladrich. **Vall-d'Arenós:** Camins Serret.

Cartes dels lectors

Els assassins del *xapurreau*

He anat seguint via web los articles inefables del “Mundo del chapurreau”, i també algunes notícies sobre les iniciatives relacionades amb eixe món imaginat. Precisament l'aparició d'eixos nyaps a *La Comarca* va ser el motiu principal de donar-me'n de baixa com a subscriptora. És lo mateix que faria si a *Temps de Franja*, per exemple, s'hi publicuessen continguts defensant lo creacionisme o el terraplanisme.

Los del “mundo” (perquè Déu-los-enguard d'escriure ‘món’!), en la versió impresa, també hi publiquen llistats de paraules catalanes escrites en grafia castellana per demostrar que a cada poble es parla una llengua diferent, i que totes juntes fan el poti-poti/xip-xap que anomenen *xapurriau*.

Paral·lelament, tot aprofitant la injecció econòmica que des de la comarca del Bajo Aragón deuen rebre i la connivència dels mitjans que encoratgen tot allò que puga perjudicar les llengües no castellanes d'Aragó, van portant endavant publicacions i projectes que reivindiquen la denominació “chapurriau”.

Tot plegat, no mos enganyem, és una manera d'assassinar la llengua que diuen defensar, lo *xapurriau*. En primer lloc, ja no la fan servir en cap dels articles que escriuen, amb l'excusa que “así nos entienden

todos” (m'agradaria saber què dirien si, als mitjans de llengua espanyola dels EUA, emetessin en anglès per a què els entenguessen la majoria angloparlant). Amb esta actitud venen a dir que potser el parlaran en la intimitat, però açò d'escriure'l és una altra cosa, que en tot cas s'ha de limitar a “mondongos” i cosetes entranyables “d'abans, del poble” i prou.

En segon lloc, les poquíssimes voltes que s'animen a escriure'l, agafen la grafia de la llengua veïna, la castellana, transmetent el missatge que lo *xapurriau* és tan poca cosa que no li cal una ortografia pròpia.

I finalment, però no per això menys important, assumeixen el nom despectiu que, no fa tant (què curta és la memòria col·lectiva!) li van donar les forces vives castellanoparlants que, en arribar al territori, es trobaven que los nostres rebisiaios tot just xapurrejaven lo castellà, perquè entre ells parlaven un idioma diferent: lo català.

En definitiva, segueixen lo pla perfecte per assassinar una llengua: la converteixen en inútil per a les coses de la vida actual, li neguen qualsevol valor intel·lectual més enllà de la vida domèstica d'una societat agrària en procés de desaparició i la fragmenten *ad infinitum* per a què pergue la seua funció comunicativa, que és la principal.

Aurora Jiménez
 Subscriptora

A Temps de Franja volem saber la teua opinió. Envia'ns les teues cartes, tot indicant el teu nom i població, a: tempsdefranja@gmail.com

COMARCA DEL
matarranya

INSTITUTO DE ESTUDIOS
 ALTOARAGONESES
 Diputación de Huesca

GOBIERNO
 DE ARAGON

Diputació de Lleida

INSTITUT
 D'ESTUDIS
 ILERDENCS

Fundació Pública de la Diputació de Lleida

Generalitat
 de Catalunya

Revista de les Comarques
 Catalanoparlants d'Aragó

SUBSCRIU-T'HI

T. 978 85 15 21

tempsdefranja@gmail.com

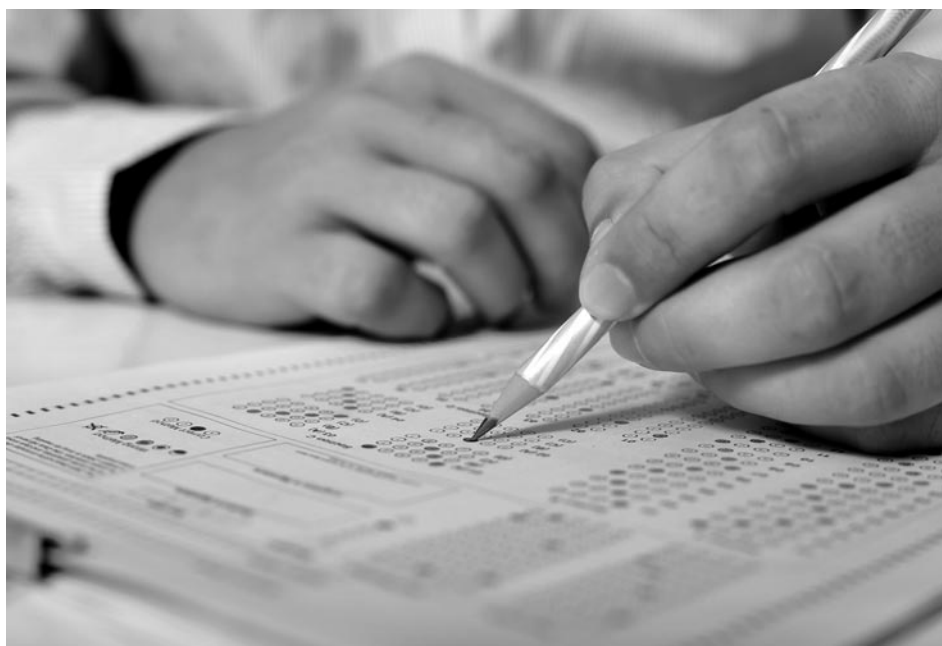
Recordem a tots els subscriptors de *Temps de Franja* que ens comuniquen la seua adreça de correu electrònic a redaccio@tempsdefranja.org per rebre els butlletins electrònics

L'èxit dels èxamens oficials de català a Fraga

Un any més, i malgrat la pandèmia, s'han celebrat recentment els èxams de llengua catalana de la Direcció General de Política Lingüística de la Generalitat de Catalunya a l'Institut Ramon J. Sender de Fraga. Les proves, que certifiquen el nivell intermedi (B2) i el nivell avançat (C1), se solen organitzar un dissabte de maig i un dissabte de juny respectivament. Aquesta iniciativa va començar l'any 2003, i des d'aleshores ha aollit cada any i sense interrupció entre un i dos centenars d'aspirants entre totes dues proves, i fins i tot en algunes ocasions han duplicat aquesta xifra. Arribada a la majoria d'edat, la consolidació d'aquesta convocatòria anual és un èxit que celebrem públicament.

Un èxit malgrat tot. Malgrat l'oferta encara ara raquítica d'ensenyament a casa nostra en la nostra llengua, malgrat la implicació més que minsa de les institucions (totes: aragoneses i catalanes!), malgrat l'ocultació de la nostra realitat lingüística en els mitjans de comunicació, malgrat la substitució lingüística cada camí més accelerada que hi ha a Fraga i a altres pobles de la Franja, malgrat la solidesa absurda i preocupant que ha adquirit la frontera autonòmica espanyola... En fi, encara que tot sembla enfocat cap a la desaparició, la convocatòria anual de certificats oficials resisteix. El català continua obrint portes i tothom qui pot intenta afegir-lo al seu currículum.

És cert que en els últims anys l'assistència a l'examen de nivell intermedi (B2) és menor perquè els alumnes de la Franja que cursen català a la primària i a l'ESO l'obtenen automàticament, sense haver d'examinar-se a banda. Però a la prova del nivell avançat (C1) l'assistència sol superar el centenar de matriculats. De fet, cada any s'hi apunten perfils amb casuístiques molts diferents: estudiants de diversos centres de la Franja que cursen català al batxillerat i aprofiten l'avinentsa per examinar-se, persones que no van assistir en el seu

dia a les classes d'aquesta llengua a l'institut —perquè no van voler o perquè no en van tenir opció— i ara volen el certificat, persones de la nostra zona que han après a escriure el català de grans, nous, noutguts que s'han instal·lat en els nostres pobles i han volgut aprendre la nostra llengua...

Un altre perfil són els aragonesos de fora de la Franja: Binèfar, Montsó, Barbastre, Osca, Saragossa, Alcanys... Tots els anys s'examinen un bon grapat de persones d'aquests indrets que per motivacions diferents semblen alliberats dels prejudicis i dels tabús dels discursos oficials, i sense haver tingut gaires facilitats, s'han interessat pel català i l'han après com han pogut. És per reflexionar-hi: no podem evitar imaginar en quina situació estaria la nostra llengua si hi hagués més oportunitats d'aprendre-la arreu. Però és clar, si ni tan sols tenim garantit l'ensenyament del català a la nostra zona, demanar més oportunitats perquè s'ensenyi a la resta de l'Aragó ara mateix sembla una bogeria.

Els anys van passant, i tot el que té a veure amb l'ensenyament del català a la Franja continua sota mínims. Se-

Un aspirant
contesta
l'examen
PIXABAY

guim amb l'assignatura optativa afegida amb calçador de bon matí o al final de la jornada, amb uns projectes bilingües o trilingües a escoles i instituts més aviat anecdòtics, sense notícies de les escoles bressol, sense gaires opcions perquè l'aprenen els adults... Lamentem que mai acabe d'arribar una aposta seriosa i decidida perquè la nostra llengua guanyi presència a les aules, i quan veiem la nombrosa afluència que hi ha als èxams oficials, s'hauria de començar a atendre millor aquesta demanda.

VINYETES AL VENT. Per Tarroc

Pena-roja crearà un espai recreatiu al voltant de les oliveres mil·lenàries

// RUBÉN LOMBARTE

La iniciativa, impulsada a través del consistori i la Mancomunitat de la Taula del Sénia, ha comptat amb una inversió de 10.000 euros a través de la Diputació

L'ajuntament de Pena-roja, a la comarca del Matarranya, crearà un espai recreatiu al voltant de les tres oliveres mil·lenàries que té actualment catalogades. Es tracta d'un projecte que, d'una banda, vol posar en valor el patrimoni natural del municipi, i a la vegada pretén donar a conèixer un episodi de la història recent de la vila. I és que el mes de febrer de l'any 1956, Pena-roja va patir una gelada històrica que encara avui recorden els més vells. L'onada de fred siberià va castigar severament els camps de cultiu de Pena-roja, matant l'olivar, que en aquells moments era una de les principals fonts d'ingressos dels pagesos. Aquella gelada va portar la fam i l'emigració forçada. Moltes famílies van perdre l'única font de subsistència i van marxar de la vila que els havia vist nàixer. En aquella dècada dels

Mesura dels troncs
MARTA JIMÉNEZ

anys 50, Pena-roja va perdre un 25% de la seua població.

A través d'aquest projecte, Pena-roja vol recordar aquest episodi històric, així com també crear un espai recreatiu que està tocant al nucli històric. Les tres oliveres que va catalogar com a mil·lenàries la Mancomunitat de la Taula del Sénia ara fa uns anys es troben en les finques de dos veïns, les quals han estat cedides perquè el consistori hi pugui actuar. De fet, l'ajuntament de Pena-roja té previst destinar sobre uns 10.000 euros a través d'un conveni que han firmat amb la Diputació Provincial, i que es destinaran íntegrament a la consolidació d'aquest espai que està

pensat per a ser visitat i dignificar la ruralitat. En concret, es farà un recorregut amb dos accessos i es faran tres trams d'escales rústiques per a superar els marges que trobem entre els diferents bancals on descansen aquests arbres mil·lenaris. L'espai estarà senyalitzat i hi haurà bancs per a poder descansar.

Fa unes setmanes, representants de l'ajuntament de Pena-roja i representants de la Taula del Sénia van visitar l'espai per a concretar les actuacions que s'havien de fer. De fet, les tres oliveres mil·lenàries de Pena-roja van ser les primeres que es van identificar en territori aragonès dins el projecte que gestiona la Mancomunitat, i que integra municipis del País Valencià i Catalunya. També s'ha identificat algun exemplar a Vall-de-roures, i recentment s'ha trobat una quarta olivera mil·lenària al terme de Pena-roja que està pendent de catalogar. La particularitat de les oliveres catalogades a Pena-roja no és només la seua antiguitat, sinó que destaquen per trobar-se en una altitud considerable.

XIII Concurs AMIC-Ficcions de creació literària

// CARLES SANCHO

El 27 de maig va tindre lloc el lliurament dels tretzens premis del concurs de Relats AMIC-Ficcions. Com l'any passat, a conseqüència de la pandèmia, s'han atorgat *on line*. Es tracta d'una convocatòria literària en què poden participar els alumnes de Secundària de l'assignatura de català dels instituts de tots els territoris de parla catalana: València, Catalunya, les Illes Balears, el Rosselló i l'Aragó. L'organització dels premis va a càrrec de l'AMIC, l'Associació de Mitjans de la Informació i la Comunicació, d'on Ràdio Matarranya n'és membre i que ha promocionat entre els estudiants del territori a participar-hi. Enguany s'hi han presentat al concurs uns 3.000 originals i de tots

ells el jurat n'ha seleccionat 200 com a finalistes. Del Premi Territorial d'Aragó se n'han seleccionat set narracions que pertanyien a alumnes de l'IES la Llitera de Tamarit de Llitera i de l'IES Matarranya. Este últim centre ja és el tercer any que hi participa, mentre que Tamarit és la primera vegada que ho fa. En el lliurament *on line* dels premis els organitzadors van convidar, entre altres representants de l'administració dels territoris participants, al Director General de Política Lingüística del Govern d'Aragó José Ignacio López Susín, que va parlar en català i que es va mostrar molt agraït per poder participar en la convocatòria dels guardons i va animar als alumnes

de català de l'Aragó a escriure literatura en la nostra llengua per divulgar-la i promocionar-la com a patrimoni de la nostra cultura. El primer Premi Territorial d'Aragó de AMIC-Ficcions va recaure en Bruno Aguilar de l'IES la Llitera de Tamarit de Llitera i el segon per l'alumna Loubna Jaddi de l'IES Matarranya. I Germà Ferrer de l'IES La Llitera i Pepa Nogués de l'IES Matarranya van ser premiats com a docents motivadors del Territorial d'Aragó. A veure si el curs vinent s'hi afegeixen més centres aragonesos a la convocatòria literària per motivar l'alumnat a escriure i promocionar la nostra llengua com a part fonamental de la nostra cultura.

Aquests olivers, que foren dels pocs que sobrevisqueren al Gran Fred de l'any 1956, se situen per damunt dels 750 metres d'altitud, i resistiren unes temperatures constants per sota dels 20 graus negatius.

Jaume Antich és assessor de la Taula del Sénia, i durant una visita recent que van fer al Matarranya va apuntar que «podem assegurar que en el nou catàleg tenim, almenys, quatre arbres de Pena-roja», i no descarta que en pugui aparèixer algun més. Per formar part de l'inventari i ser considerat arbre mil·lenari, cada olivera ha de fer un mínim de 3,5 metres de perímetre a 1,5 metres del terra. Els arbres trobats a Pena-roja superen aquest perímetre i tots ells són de la varietat mançanall. En cosa de setmanes, l'ajuntament té previst iniciar els treballs de

Avaluació de les dimensions de l'arbre
MARTA JIMÉNEZ

recuperació, senyalització, difusió i visita d'aquest espai que barrejarà natura i història. De fet, en l'accés que hi haurà per la Baixada del Carme a l'altura de la Font de l'Olivar, està previst posar-hi un cartell on no només s'explicarà l'itinerari i les característiques de les oliveres, sinó que també es recordarà l'episodi traumàtic que va viure Pena-roja el febrer de 1956.

Paral·lelament, aprofitant que del

mateix bancal de les oliveres mil·lenàries va un camí cap a la Roca Quinquillera i els Fontanals, allí mateix començarà una part de la 'Ruta de les Fonts' que ha projectat el consistori i que permetrà visitar el patrimoni hídic de la vila. En concret, Pena-roja ha dissenyat un total de set rutes, de dificultat fàcil, que porten a set de les fonts històriques del municipi. Set itineraris que van a la font dels Fontanals, la font d'en Roca, la font del Solà, la font dels Salzes, la font dels Avellaners, la font de na Sunyera i la Fonteta. Set rutes que es poden fer a peu i que la més llarga de totes no té més de 4 quilòmetres entre anada i tornada. Una de les grans particularitats d'aquesta ruta és que versa al voltant de poesies de Desideri Lombarte. De fet, cadascuna de les set rutes integra una poesia diferent, que podrem llegir en els panells que senyalitzem l'itinerari.

Febrer de 1956, la gelada que va fer taula rasa

// LLUÍS RAJADELL

La gelada de les oliveres del febrer de 1956 ha quedat marcada a la memòria col·lectiva del Matarranya com una fita traumàtica que va precipitar l'emigració massiva cap a Catalunya, principalment. Un dels emigrants que van haver de buscar-se les garrofes lluny de la comarca va ser l'escriptor Desideri Lombarte, que va reflectir magistralment aquella dolorosa experiència en un dels seus primers poemes, 'L'emigrant pena-rojà'. Pena-roja va ser un dels tres municipis més castigats per la pèrdua de població com a conseqüència de la gelada al perdre durant la dècada dels anys cinquanta del segle XX el 24,5% dels seus habitants, un percentatge només superat per la Torre del Comte i Torredarques. Probablement, encara que les oliveres no s'hagueren mort massivament degut a la històrica baixada dels termòmetres per davall dels vuit graus sota zero, la temperatura que mata l'olivar, també la població del Matarranya s'haguera vist dràsticament reduïda per l'emigració, com va passar a tot el país durant els anys del "desarrollismo", cap a les dècades dels 60 i 70. La gelada de 1956 va avançar la fugida dels llauradors i jornalers respecte de la resta d'Espanya, encara que haguera arribat igualment.

Els dies de gel van començar al Matarranya el 2 de febrer de 1956 i van durar pràcticament tot aquell inesborrable mes, amb mínimes que van arribar a 17 graus sota zero. La sensació de fred encara es va veure agreujada pel vent que bufava aquells dies, un factor que va estendre la baixada de les temperatures per tot arreu, independentment de l'altitud de les finques. La darrera gelada important va arribar el 21 de febrer, però hi va haver jornades en què les temperatures màximes no van pujar de 0 graus, va gelar les 24 hores del dia. La mínima absoluta del mes van ser els -12 graus del dia 10, segons dades de l'observatori de Calanda, el més proper al Ma-

tarranya dins de la xarxa de l'Aemet en aquelles dates, encara que els testimonis del Matarranya parlen de -17 i -18 graus.

Les conseqüències agràries d'aquella anomalia meteorològica van ser immediates. La fulla de les oliveres va canviar els seus color verd i platejat pels marrons i grisos, les branques dels arbres es van badar fins a l'extrem que, segons contenen alguns llauradors, s'hi podia posar la mà dins, de l'amples que eren. Quan s'anava pels camps es podia escoltar el soroll dels cimals a l'esclonar-se, un soroll que pocs mesos després es va convertir en el propi dels cops d'estrals, malls i tascons per convertir les oliveres centenàries en llenya per al foc.

L'aprofitament de la fusta va propiciar un negoci de venda de llenya d'olivera que es carregava a l'estació de Queretes camí de Barcelona. A Arnes, poble de la Terra Alta veí del Matarranya, es va muntar una fàbrica de parquet alimentada amb la fusta de les oliveres mortes.

L'olivar i la demografia del Matarranya van rebre un cop del qual mai no es van recuperar. L'hivern de 1936 a 1937 ja va haver-hi una primera gelada massiva d'oliveres, però febrer de 1956 va rematar la feina destructiva fins fer taula rasa dels olivars centenaris i mil·lenaris de la comarca.

La destructiva gelada que acaba de complir 65 anys és la principal causa que les oliveres mil·lenàries siguin escassíssimes a una terra oliera com el Matarranya i el Baix Aragó, una escassetat que contrasta amb la relativa abundància de les properes comarques litorals de Tarragona i Castelló, on encara se'n troben a milers. La Taula del Sénia, que agrupa a 24 pobles de la confluència de les províncies de Tarragona, Castelló i Terol, ha identificat més de 6.000 oliveres mil·lenàries, però només una dotzena són als pobles de Terol; Vall-de-rourous, Beseit i Pena-roja. Caldrà cuidar-les.

Vida al centre històric de Fraga

// ROSA ARQUÉ

L'Ajuntament de Fraga té previstes diverses actuacions a la zona de "Dins de Fraga", lo centre històric de la capital del Baix Cinca perquè, si tot avança com és previst, cinc projectes de restauració i remodelació començaran a posar-se en funcionament pròximament: la renovació del Cegonyer i lo pou de gel, la reutilització del solar de la Casa Dueso, la restauració del CEICU com a sala polivalent, la recuperació del cine Florida i la creació d'un alberg de joves.

Quatre dels cinc projectes han resultat polèmics, només s'ha salvat l'alberg, però l'evidència és que a la part

ESQUERRA:
Imatge
virtual pou de
gel-Cegonyer
DRETA:
Façana
Institut
Musical
i CEICU

AJUNTAMENT DE
FRAGA

vella de Fraga cal obrar i fer inversió pública perquè s'està arribant a un punt on viure al centre històric suposa massa compromís i molta gent no està disposada a assumir-lo: pocs serveis, pocs pisos de lloguer en condicions, pocs locals comercials, pocs bancs, etc. La inversió privada, que també es veu moure, pot fer moltes millores, però és la inversió pública la que de veritat pot canviar la línia de degradació de la zona mitjançant uns criteris d'intervenció concrets i valents: la instal·lació de serveis, més subvencions d'obres a les cases, la compra (expropiació?) de solars i cases velles que ningú no fa servir i que són un niu

de coloms i rates, la restauració d'edificis i locals per poder llogar bé de preu, lo control dels infrahabitatsges, etc., etc., etc.

A Fraga, tenim un nucli històric preciós amb la seua part àrab, jueva, cristiana, la zona d'extramurs, les sitges, lo Castell, però molts altres pobles el tenen també i s'han preocupat de cuidar-lo i fer-lo habitable gràcies a intervencions molt encertades i constants, és a dir, gràcies a unes línies de treball permanents i transversals, no puntuals i ocasionals. Segurament també han estat intervencions de consens però pel que es veu, això ja no és possible a Fraga.

ENTRE DOS AIGÜES

Quan hi ha esperança // Marina d'Algars

Fa uns anys, una mestra, companya a la meua escola, venia participacions de loteria de Nadal per a una organització de voluntariat anomenada Telèfon de l'Esperança d' Aragó. Jo li vaig preguntar què era el TEA. Em va dir que era un servei telefònic que atenia des de l'anonimat i la confidencialitat en situació de crisi humana: problemes de solitud, d'estrès, de dubtes davant decisions importants, de pèrdua, fins i tot de situacions extremes com podia ser l'intent de suïcidi. Interessant, una activitat solidària com esta!, vaig pensar mentre anotava el número 976 232 828 per si de cas... I va ocórrer. Un dia en què la tristesa per una pèrdua important s'havia apoderat de la meua ànima, vaig trucar-hi —sense massa confiança, la veritat, i una mica nerviosa també—. La sorpresa va ser quan una persona amb veu agradable, que m'inspirava confiança i transmetia calma, em va acollir a l'altre costat del telèfon mentre mostrava interès per les coses que jo li contava. La seua escolta atenta, empàtica, sense donar-me consells ni opinions, durant el temps que va caldre, aconseguia a poc a poc que m'a-

nés trobant millor d'ànim mentre parlàvem. Aquella conversa a través del telèfon em va donar força per retrobar el sentit a la vida. Freud ja va descobrir el valor sanador de la veu humana i l'escolta atenta. La psicoanàlisi és una teràpia llarga, cara i eficaç. Però ara, no parlem d'això.

Est any és el cinquanta aniversari de la creació del Telèfon de l'Esperança. Sobre el seu fundador, sobre l'origen, la història... no en parlaré perquè es pot buscar a la web on també es poden conèixer les activitats presencials i en línia que s'ofereixen: estratègies psicològiques per a viure en benestar, autoestima, sobre la separació afectiva, etcètera. Vull fer un petit homenatge a les persones anònimes, voluntàries "no especialistes" que han rebut formació per ajudar a través de la paraula amb neutralitat i respecte. I també manifestar el meu suport i agraïment vers esta ONG de voluntariat i acció social. Avui, he parlat sobre el TEA perquè mai se sap, potser algú ho pugui necessitar! Acabo amb el lema que tenen com a bandera: Quan hi ha esperança, tots los problemes són relatius!

Activitats d'estiu a la comarca

// REDACCIÓ

La situació sanitària va millor, la vacunació avança i poc a poc la vida torna als carrers i la gent demana poder viure una normalitat relativa. Una part d'aquesta normalitat la constitueixen les activitats programades per les institucions locals i comarcals que s'havien anul·lat l'any passat per la pandèmia: concerts, cine, teatre, exposicions, colònies, esports, curses, etc. Grans i menuts necessiten socialitzar i l'oferta institucional ajuda a fer-ho.

Per exemple, la Comarca ha presentat les propostes d'estiu que contenen activitats comuns (natació, colònies, tallers de naturalesa, etc.), campus esportius (futbol i futbol sala) i esdeveniments esportius (IV HALF Triatló de Mequinensa, VII Regata Joves promeses a Mequinensa, Circuit nacional de paracanoe, XXIII descens in-

ternacional del Cinca). S'espera que entre 1.500 i 2.000 persones puguin treure profit d'aquestes activitats programades a tots els pobles del Baix Cinca.

Paral·lelament, els ajuntaments, clubs esportius i entitats privades programen les seves activitats, que completen l'oferta comarcal: campus de futbol, campus d'esports i aventura, tornejos, etc. Gràcies a tota aquesta oferta, els habitants i visitants del Baix Cinca podran passar un estiu actiu de dia i un estiu a la fresca de nit perquè cap al tardet apareixen les activitats culturals que animen a eixir a les places i terrasses: concerts, màgia, circ, acrobàcies, rap, ball, monòlegs i una gran quantitat de possibilitats per totes les localitats de la comarca.

Ara només cal que la gent s'animi a eixir al carrer i segur que això passarà sense gaire esforç!

SE VA SOLSINT

Cartografia I (potser hi haurà un dos) // Patrici Barquín

Sembla ser, pel que diuen experts i expertes en la matèria, que no hi ha cap evidència històrica de què hagi existit, més enllà de la literatura, un mapa del tresor. Això vol dir que a cap pirata li va passar pel cap, en cap moment, fer un mapa detallat que expliqués com arribar a un amagatall agon dormís lo seu botí, com si fossin estalvis allunyats de la banca. Hi ha diversos motius que expliquen que los pirates no fossin donats a deixar rastre d'on guardaven les seues riqueses, però n'hi ha un que crec que és la motivació, o desmotivació, definitiva.

Algun camí, sent canalla, heu jugat a amagar alguna cosa i fer un mapa detallat per a trobar-la més tard? Jo sí, i puc assegurar que és absolutament impossible tornar-la a trobar. Per més que comptis passes, rucs o ases, no hi forma humana d'excavar al lloc exacte agon trobar l'amagatall, així que lo més probable és que uns professionals com los pirates no vullguessen arriscar-se a perdre-ho tot per l'afany de guardar pa demà i optessin per gastar-ho tot com més aviat millor.

Ara fa uns dies vaig estar veient uns vídeos sobre fertilització natural a l'agricultura i vaig sentir per primer cop la paraula «biochar». Intrigat pel terme vaig estar veient més i més vídeos agon explicaven que el «biochar» és va descobrir a una excavació a la selva amazònica, perquè allí los indis patatim i patatam i la terra va resultar d'una fertilitat espatarrant. I jo, ja em perdonareu, però quan treuen los indis a ballar, ja me salten totes les alarmes. Així que vaig investigar una mica més la qüestió per acabar adonant-me que m'acabaven d'explicar com fer un formiguer, que era lo mètode de fertilització, eficient i barat, que utilitzaven a l'època dels meus jaios a l'horta de Fraga i això m'ha fet veure que tenim la nostra cultura amagada com un tresor i que per més que dibuixem mapes, si som incapaços d'utilitzar-la sirem incapaços de comprendre'ns a nosaltres mateixos i acabarem buscant respostes agon no en trobarem. Però, com sempre, tot això encara ho he d'anar solsint.

Concentracions contra la violència masclista

// ROSA ARQUÉ

L'augment dels casos de violència de gènere arran de la pandèmia i els assassinats de les darreres setmanes van fer que el moviment feminista tornés a eixir al carrer al Baix Cinca per protestar contra el masclisme, el patriarcat i la poca efectivitat de les polítiques públiques contra la violència masclista.

Les convocatòries es van promoure a escala nacional i a Fraga va ser el grup de dones Lo Perkal de les Faldetes qui les va difondre i les va convocar al Cegonyer, davant l'Ajuntament. Allí es va llegir el manifest i es va recordar a les víctimes mitjançant un minut de silenci.

Als manifestes és descrivia la ràbia i el dolor produïts per la reguera d'assassinats de les darreres setmanes, assassinats de companyes i dels seus fills i filles, es condemnava els discursos que neguen el caràcter estructural de la violència masclista, als qui parlen de denúncies falses, als qui sostenen i justifiquen la violència amb les seues afirmacions. I també es parlava de continuar denunciant el masclisme i els seus còmplices perquè l'assassinat arriba ajudat per totes les violències masclistes invisibles que es normalitzen així com recolzat per mesures judicials i policials que no garanteixen seguretat.

El Geolodia 2021 es va fer a Calassanç

// JOSEFINA MOTIS

A primers de maig es va anunciar la celebració del Geolodia 2021, la trobada anual dels amants de la geologia. Aquest any es va fer a Calassanç, la població més antiga de la Llitera, i va aplegar afeccionats i experts de tota la província d'Osca i més enllà, sota l'organització dels amics del futur Parc Geològic Miner de la Llitera i la Ribagorça. A diferència de l'any passat, que es va haver de fer un tastet virtual, aquest any s'ha pogut fer presencial.

El 15 i 16 de maig es va fer una ruta circular de 2,6 km per camins de terra i escales, amb la possibilitat de visitar el salinar de Peralta de la Sal. La visita s'anunciava guiada per geòlegs que explicarien com es va formar el paisatge i els recursos geològics que hi ha, a més de prendre consciència de la importància de protegir la Natura.

Era obligatori inscriure's per poder fer la visita, encara que la activitat fos gratuïta. Els menors s'haurien d'inscriure amb els pares. El dia de l'activitat s'haurien de presentar al punt de trobada per acreditar-se a l'hora i grup que els correspondria.

Estava tot molt ben organitzat, amb els professionals d'acompanyament i amb unes normes estrictes per als assistents. Es va avisar que hi havia camins de terra i escales i que els menors no podien separar-

Un moment de la jornada
LORENZO CHARLEZ

se dels seus pares. S'havia d'anar amb bambes i una roba determinada, comportar-se de manera cívica i estava prohibit llençar escombraries de cap tipus, havent d'atendre en tot moment les instruccions dels guies, que podien expulsar a qui no seguís les normes.

La visita s'havia difós amb vídeos per xarxes socials, com el de Paola Infante, geòloga en cap de la Secció d'Estudis Territorials del Govern d'Aragó, qui expressava el molt que li agradava la Llitera mentre intentava seduir la gent per inscriure-s'hi. Un altre vídeo era el de Josep Maria Mata, catedràtic emèrit de la Universitat Politècnica de Catalunya, reconegut geòleg de nivell internacional i entusiasta de la comarca. Ell també donava l'enllaç i convidava a inscriure-s'hi.

Segons el web de *La Llitera Informació*, hi van assistir 300 persones, moltes de la comarca, però

també de comarques veïnes i de Barcelona, Lleida o, fins i tot, de Madrid i València. Molts dels assistents tenien amplis coneixements geològics. Tothom, experts o no, va rebre classes sobre la marxa, gràcies a les explicacions impartides per vuit geòlegs i geòlogues situades per parelles als punts de rellevància geològica i minera del recorregut:

la Font, los Gessos amb lo Salinar de Calassanç, les Ofites amb lo Pou de Chelo i lo Castell.

En acabar es va fer una visita guiada al poble de Calassanç. I després els organitzadors van donar la oportunitat de visitar un lloc emblemàtic del futur Parc Geològic i Miner de la Llitera i la Ribagorça, com és el salinar de Peralta de la Sal, molt més gran que el de Calassanç.

Els visitants van quedar molt satisfets —i també l'organització per haver assolit els objectius marcats. El principal objectiu del Geolodia és apropar les ciències geològiques a la societat civil. Altres objectius van ser donar valor a aquest patrimoni, implicar els veïns en la seua conservació i neteja, mentre s'afavoreix la seua implicació en tindre'n cura i donar-lo a conèixer. Al web de *La Llitera Informació* hi ha una col·lecció d'imatges excepcional i molt il·lustrativa.

La noia de la portada // Vicent Pallarés Pascual

M'assabento que la portada de *Temps de Franja* n. 144 (gener 2020) «Masovers en extinció» ha quedat entre les tres finalistes al premi a la 'Millor portada de publicacions bimestrals i trimestrals' de l'Associació Catalana de Premsa Comarcal, fet que m'alegra molt i que reconeix la feina de disseny de Carles Terès. A la foto, una xiqueta d'uns tres anys —la meua mare— damunt d'un ase mira fixament amb la mirada perduda. Darrere el Mas Gran, de la masada dels Fossos, un imponent edifici del segle XVIII.

L'ase que apareix feia les tasques pròpies al camp i es recorda sobretot perquè sabia recórrer sol el camí de la font a la masia i a l'inrevés mentre portava aigua. La relació que es tenia amb els animals de treball era estreta i el nom no s'oblidava tot i el

pas del temps. Quan morien o se'ls emportaven per sacrificar-los s'arribava a plorar per ells. Que quedés immortalitzat l'ase a la fotografia marca la seva importància com un membre més de la masia.

Una imatge enigmàtica i hipnòtica d'un temps que es debat entre l'oblit i el record. Tot i ser cap a l'any 1961, el blanc i negre original l'ancora en un passat indefinit. La força del monocrom fa que la data s'oblidi i que els anys ballen en la memòria. Una instantània que pertany a una sèrie de fotografies que van realitzar els meus avis i que retrataven aquella quotidianitat. Una imatge que quedarà com a testimoni dels treballs al camp i la vida d'aquells dies a la masia.

Unes mans gegants han aparegut a Estopanyà

// PEP ESPLUGA

Unes mans de grans dimensions van aparèixer dibuixades fa poc en un camp d'ordi d'Estopanyà, tot deixant bocabadades les persones que deambulaven per aquells paratges. La insòlita imatge és una iniciativa promoguda per la Fundació Crisàlida, una molt activa ONG amb seu al municipi veí de Camproreus, coordinada per Jacinto Marqués, que fa més de deu anys que funciona com a Centre Especial d'Ocupació que ofereix oportunitats laborals i vitals a persones amb discapacitat intel·lectual, i que constitueix una de les principals entitats dinamitzadores de la zona.

Les fonts assenyalen que la imatge representa dues mans de pastar el pa. A la manera dels agroglifs o dels 'crop circles' britànics, van ser dibuixades al mig d'un sembrat utilitzant els materials del mateix terreny, bàsicament el verd del cereal en creixement, l'ocre de la terra llaurada i l'obscura torba tan freqüent (i fèrtil) a la zona. Les fonts indiquen també que és un homenatge al forn de pa de la Fundació Crisàlida, on treballen les nou persones que han col·laborat en la realització del disseny sota la coordinació de l'artista cubà-americà Jorge Rodríguez de Gerada.

El resultat és una obra efímera titulada Nodrir l'estima, o l'Autoestima nutritiva, segons les versions, amb la intenció de fer un crit d'atenció per a reclamar el reconeixement i l'autoestima de les persones en situacions d'exclusió i/o amb discapacitat. Les mans tenen una gran força simbòlica, com a eines de creació que faciliten i mantenen la vida. Son dues mans que s'uneixen, i, segons les fonts, representen els vincles comunitaris i familiars, els sentiments d'autoestima i la força de les relacions socials, o potser l'equilibri entre donar i prendre.

El forn de pa és una de les activitats més conegudes de la Fundació Crisàlida, a través del qual han recuperat fórmules tradicionals per a fer pa, pastissos i croissants que distribueixen per diferents punts de la comarca. Una iniciativa arre-

lada a la terra i amb moltes repercussions en diversos àmbits, ja que ha permès recuperar coneixements perduts o a punt de desaparèixer, ha generat un entorn integrador per a un grup de persones amb moltes inquietuds i diversitat, i contribueix a alimentar els vincles socials a nivell local, que bona falta fan a les despoblades terres situades entre la Llitera i la Ribagorça, víctimes sovint de processos extractivistes de tota mena.

La transformació agrària dels anys 60 i 70 del segle passat va reconvertir la nostra pagesia en una activitat d'emprenedoria individualista amb l'única finalitat d'obtenir beneficis econòmics, al mateix temps que va situar els agricultors en un context global de turbulències econòmiques i precarietat creixent, sobretot a partir de les desregulacions dels anys 90. D'esta manera, es van convertir en peces necessàries per a què altres sectors (corporacions d'agroquímics, bancs i caixes d'estalvi, fabricants de maquinària, grans empreses de distribució alimentària, etc.) es quedessin els guanys, mentre els pagesos n'assumien les pèrdues, en una ferotge competició de tots contra tots. Després de mig segle, encara estem igual, amb l'única diferència que el món agrari s'ha anat concentrant en empreses cada vegada més grans, on els petits productors són sotmesos a tota mena de maltractes que amenacen la seua supervivència.

L'única manera de revertir aquest escenari passa per prendre consciència de la necessitat de reactivar les xarxes comunitàries locals i reivindicar l'autoestima i el valor de les feines agràries i alimentàries en general, el principal valor del territori. Si es té en compte que l'alimentació no és només una mercaderia, sinó també un dret humà, la pagesia hauria de ser capaç de reivindicar el seu paper com a productors d'un bé

Jorge Rodríguez-Gerada.
Nourishing Self-Esteem,
Estopanyà

ANA ÀLVAREZ-
ERRECALDE

bàsic, respectuosos amb l'entorn i amb la cultura local (sempre en transformació). I aquí és on hi juguen un paper les mans aparegudes a Estopanyà.

La 'Comissió d'Art i Cultura en el Medi Rural' de la Plataforma Rural Estatal va establir en un manifest ara fa uns anys (2009) que: «l'art és qualsevol maniobra quotidiana organitzada no únicament per la seva utilitat, sinó per la seva emoció». Iniciatives com la promoguda per Crisàlida de la mà de l'artista Jorge Rodríguez-Gerada són l'indici d'un procés que va molt més enllà de la pròpia obra i dels seus promotors, que permet encetar un diàleg amb la societat del voltant, generar una sensació de pertinença indispensable per a reactivar aquells vincles socials. És un procés que interpel·la tota la societat local per anar més enllà de les meres activitats econòmiques o productives, per a compartir experiències i apostar per un territori on l'individualisme endèmic quedi arraconat per l'empenta d'accions col·lectives més desinteressades, que redundaran en benefici de tothom.

Les fonts mos informen que Jorge Rodríguez-Gerada va crear el land-art juntament amb Iris, Aleix, Martí, Cristina, Àlex, David, Jacinto, Carina, Caroline, Jennifer, Esmeralda, Ana, Milla, Alén i altres persones locals per crear aquesta obra. Està previst que facin més intervencions en un futur proper. Tant de bo es contagiés a més pobles de la comarca.

JAVIER SÁENZ, EXSECRETARI GENERAL DE L'INSTITUTO DE ESTUDIOS TUROLENSES

«Els que neguen que al Matarranya es parla català confonen llengua amb identitat»

// LLUÍS RAJADELL

Javier Sáenz, secretari i ànima de l'Institut de Estudios Turolenses (IET) –filial de la Diputació Provincial de Terol-, s'acaba de jubilar després de quasi 40 anys al front de la gestió d'este organisme cultural. Nascut a Andorra fa 65 anys, va ser un dels impulsors de les publicacions de l'IET en català sobre la cultura, la geografia i la història del Matarranya i el Baix Aragó.

Després de quasi 40 anys com a secretari del Institut de Estudios Turolenses (IET) però nascut i vinculat personalment al Baix Aragó, ha estat un intermediari cultural entre la capital provincial i la Terra Baixa?

Sí, perquè hi ha un desconeixement molt gran des del sud de la província respecte del que és el Baix Aragó. Hi ha molta gent de Terol que no ha passat de Sant Just cap avall. I el desconeixement és encara més accentuat respecte del català que es parla al Baix Aragó i el Matarranya. Des que Gonzalo Borrás es va fer càrrec de la direcció va quedar clar que l'IET reflectiria la realitat provincial, no només en aspectes geològics o històrics, sinó també les distintes parles de la província, i en concret el català, que havia d'estar present a la tasca de l'IET. Van començar-se a donar suport a projectes d'investigació i recopilació de cultura popular, com *Lo Molinar*. Estava clar que el català del Matarranya s'havia d'atendre.

Creu que la capital i les terres altes de Terol, per un costat, i el Baix Aragó històric, per l'altra, son dues realitats culturals diferenciades?

Cada vegada hi ha menys diferències culturals pels nous mitjans de comunicació i per internet, però encara mantenen diferències importants. Han viscut d'esquena l'una part de l'altra perquè, entre d'altres motius, la comunicació entre les dues prin-

cipals poblacions de la província, Terol i Alcanyís, és deficient.

Per què van decidir des de l'IET donar suport al català, una llengua minoritària de la província?

L'IET havia quedat una mica ancorat en una tasca historicista i geològica, i amb Borrás volia treballar el conjunt de la realitat provincial, i les llengües que es parlen a la província son també part d'esta realitat, inclòs el català. S'havia d'incorporar al treball de l'IET.

Per què havia estat ignorada fins llavors?

Com tants altres aspectes de la realitat provincial. S'ha de tindre en compte que l'IET es va fundar l'any 1949 com una institució franquista bolcada en la cultura oficial. Amb el nomenament de Gonzalo Borrás com a director, tot això va canviar. Es va incorporar un consell científic que incloïa gent del Matarranya que parlava català.

Javier Sáenz, al costat de l'estàtua de La Laura-dora, de Pablo Serrano, a Terol
LLUÍS RAJADELL

Quins eren els catalanoparlants del consell científic?

No recordo els noms, però per allí estarien Carles Sancho i Artur Quintana, que ha estat vinculat a l'IET des de sempre. Treballar amb el català no va ser un decisió excepcional, perquè formava part de la realitat provincial. Llavors van començar a arribar projectes, com Lo

Molinar o la coedició de llibres en català, i eren tractats com a un projecte més. Si eren bons es recolzaven, i, si no, no.

«Obrir la nova col·lecció de llibres de l'IET amb Desideri Lombarte és una declaració d'intencions»

Per què no hi ha dubte que el que es parla al Matarranya i part del Baix Aragó és català?

Està clar. Això qualsevol ho sap si te una mica de formació. Esta corrent que defensa que el que es parla allí no és català no trobarà cap filòleg de cap universitat que ho defense. Érem conscients que, dins del català, hi ha va-

riants locals i volfem que es reflectiren en materials diversos. Per això es va treballar amb la tradició oral i amb altres continguts per a què la gent tinguera textos de diverses matèries, com el paisatge, els costums... És l'objectiu de la col·lecció Lo Trinquet. És gent del Matarranya que escriu sobre el Matarranya en català.

Van trobar amb resistències dintre de l'IET o de la Diputació Provincial —de la qual depèn el IET— per publicar en català?

No, mai. Molt poques vegades s'ha volgut intervindre des de la Diputació en l'IET. El respecte a la tasca de l'IET era absolut. El que decidia l'IET anava a missa. També amb el català.

A què atribueix la resistència de part dels catalanoparlants de la província a reconèixer que parlen català?

Per un costat, a la ignorància sobre la seua realitat lingüística. I també al fet de confondre la identitat regional amb la llengua. Els pot parèixer fenomenal que a Suïssa es parlen diferents idiomes, però no entenen que a l'Aragó es pugue parlar més d'una llengua. Que a una part del territori aragonès es parla català no vol dir res respecte a la seua identitat regional. És curiós, però per exemple, la comarca del Matarranya és un dels territoris on més grups de jota hi ha. A les zones limítrofs amb Catalunya és també on més capelles dedicades al Pilar hi ha, amb una voluntat de reafirmar la identitat aragonesa, però no son conscients que la llengua no condiciona la identitat regional o nacional dels parlants.

Com valora que una administració, com la Comarca del Baix Aragó, s'implique ara activament en el moviment que defensa que el català comarcal és una altra llengua denominada xapurriau i en patrocina publicacions i audiovisuals?

És un desastre que em recorda al Govern d'Aragó PP-PAR que va inventar allò de la LAPAO per a referir-se al català d'Aragó. És irresponsable. No té cap altra explicació que una iniciativa política que vol donar satisfacció a determinats vo-

L'exdirector de l'IET a la plaça de Los Fueros de Terol
LL.R.

tants. Des d'un punt de vista científic o tècnic, no té cap sentit. És un disbarat. Que criden a un filòleg per a què els ho explique, per favor! És una obvietat que el que es parla allí és català. Si em presenten un filòleg d'una universitat que defensa que no ho és, els escoltaré. El que fan és un error.

Què recomanaria als que defensen que al Matarranya es parla xapurriau, una llengua independent del català?

Haurien de parlar amb la Universitat de Saragossa o amb la DGA, que té bons especialistes que els podrien assessorar. Passa alguna cosa pareguda amb algunes històries locals, que es publiquen amb arguments errats o inclús antidemocràtics. Alguna ha arribat a l'IET per a revisar-la i s'ha corregit.

L'IET acaba de publicar el primer volum de la col·lecció Biblioteca Turolense, dedicat a l'escriptor de Pena-roja Desideri Lombarte. Quin és l'objectiu d'esta nova sèrie de llibres?

Va ser el darrer projecte en què vaig participar abans de jubilar-me. La idea és posar en marxa una col·lecció que publique l'obra d'escriptors de la província. Obre la col·lecció Desideri Lombarte, i el fet que siga una obra en català és indicatiu del plantejament de l'IET respecte del català. Després, està programada la publicació dels diaris del botànic José Pardo Sastrón, l'obra de l'escriptora Concepción Gimeno Fla-

quer o les entrevistes que va concedir Luis Buñuel.

El criteri és publicar obra poc coneguda d'autors terolencs?

Amb l'equip que la vam llançar, volíem rescatar obra poc coneguda, encara que no fora un criteri exclusiu. També preteníem agrupar obra dispersa. Els diaris de Pardo Sastrón només estan accessibles en versió digital i l'obra de Gimeno Flaquer no es va arribar a publicar mai, el mateix que passa amb les entrevistes de Buñuel d'una forma agrupada.

Per què van triar Desideri Lombarte com a primer autor?

Teníem l'obra poètica completa preparada per a publicar en la col·lecció Lo Trinquet, però vam pensar que seria una bona idea començar amb ella la Biblioteca Turolense. A més, engegar en català era tota una declaració d'intencions de l'IET, que reconeix, clarament, que al Matarranya es parla català.

Què li pareix el resultat?

És el que jo havia pensat. És un llibre preciós en la forma i el contingut.

Quin serà el següent?

Els diaris de Pardo Sastrón. Però això depèn dels actuals responsables de l'IET. Els diaris estan molt bé perquè cada dia el botànic anotava tot el que passava als pobles on era. Inclou notícies climàtiques, però també del seu treball de farmacèutic o allò que passava al seu voltant.

«Terol i les terres altes, per un costat, i el Baix Aragó històric, per l'altra, ha viscut massa temps d'esquena»

Vostè s'acaba de jubilar, però imagino que això no vol dir que abandona l'activitat cultural.

Per descomptat que no. He treballat a l'IET, però no per casualitat. Ja treballava abans en temes culturals i en investigacions pròpies. Col·laboro amb revistes, com Turolenses o Compromiso y Cultura, i estic acabant un llibre sobre la bruixeria contemporània a la província de Terol, que inclou espiritisme, curanderisme... M'ho passo molt bé trobant informació a la premsa.

La fàbrica de tomates

// GLÒRIA FRANCINO PINASA

Que ningú pensi en llegir el títol que és un plagí de l'esplèndida novel·la de Roal Dahl, *Charlie i la fàbrica de xocolata*. De cap manera! Senzillament és el que podria haver estat i no va ser.

Efectivament als anys cinquantes del segle XX, el vicari de Sopeira, en aquells moments, Mn. Jordi Pardell, amb visió de futur, va proposar al poble crear una fàbrica de tomates, ja que el cultiu d'aquesta hortalissa roia era molt fructífera i saborosa a l'Horta i al Camp de Sopeira. Al segle XX els nostres padrins i pares portaven al mercat setmanal del Pont de Suert, que se celebrava els diumenges a la Plaça Mercadal, aquests i altres fruits de la terra, que teniven molta requesta, com els raïms, els préssecs, les olives negres a l'hivern, i altres. També els pagesos de Sopeira en venen a les fires de pobles com Bonansa, Vilaller, Barruera...

Però, ve't astí que no li van fer cas al capellà empenedor. Una llàstima! En aquell temps alguns treballaven a l'ENHER, altres van seguir amb els seus minifundis agrícoles i ramaders. Potser si esta possible fàbrica o d'altres empreses s'haguessin dut a terme a molts dels nostres pobles, actualment no hi hauria tanta despoblació. Qui sap si no mos hauríem quedat més joves al poble per treballar a la fàbrica o conrear

Tomates i tavelles al Camp de Sopeira
GLÒRIA FRANCINO

rossos amplíssims de tomateres? Aigua de reg i terres fèrtils i bon clima no en falten a Sopeira. Fins a dia d'avui, encara fem el planter de la llavor dels nostres propis tomates, que guardem quan fem la conserva als mesos de setembre i d'octubre.

Si la fàbrica de tomates s'hagués construït, on l'haurien posat? A La Pllana de Soperuny, vora del Camp, a l'Horta o a prop de La N-230 a Vinya l'Abat, on es va proposar sobre finals del seixantes i començament dels anys setantes del segle passat de fer un poble nou, que hauria estar més solà, però al mateix temps no hauria tingut el microclima amb l'aire d'Escales ni l'encant del forat de Sopeira? —Sort que no va reeixir aquesta proposta, jo m'hauria quedat al poblle vell!—. Tant ti val! No es va fer ni una cosa ni l'altra.

En el cas de l'existència d'una fàbrica de tomates a Sopeira, quants llocs de treball hauria generat? En-

tre els cultivadors, conservers, creadors d'envasos, traguers i comerciants del producte, uns quants, i per a un poble com Sopeira, suficients. Ves a saber si alguns que han marxat no s'haurien quedat, com és ara jo, potser seria una conservera

o pagesa que cultivaria molts tomates durant l'estiu. Segurament hauríem posat hivernacles, perquè no es gelessin a l'Horta o a la Vinya i no es pedreguessin, com aquest any. O potser aniria amb la furgoneta a vendre'ls als mercats setmanals, com he fet, esporàdicament, alguns estius, al mercat del Pont de Suert, seguint la tradició del meu pare o d'altres veïns, per ajudar, però llavors d'una forma fixa i periòdica.

A la major part dels pobles de muntanya de la Ribagorça, a part de la indústria hidroelèctrica, pràcticament només hi ha entrat el turisme, i l'agricultura i cuidar animals, amb el temps, ha quedat reduït a pocs habitants.

No ho sabrem mai, però cal reconèixer que va tinre una gran idea mossèn Pardell i li haurien d'haver fet cas, i almenys pobles com Sopeira tinrien més cases obertes durant tot l'an!

DICCIONARI PER A POCA-SOLTES

Molí // Ramon Sistac

Molí és una paraula sense gaire morbo. És l'aparell que serveix per a moldre, ve del llatí MOLINU i es diu pràcticament igual en totes les llengües romàniques. Té, això sí, alguns sinònims, encara que parcials: *tafona* s'usa a Mallorca per als d'oli, *farinera* pertot per als industrials de farina, *batan* per als de teixits, *trull* per als de vi i també per als d'oli. Els molins de la nostra terra solen ser d'aigua, encara que també n'hi havia «de sang» (de tracció humana o animal). A Camporrells, els recursos hídrics tradicionalment estaven sobreexplotats amb tres molins i uns batans.

Els molins de vent estan de moda. Per a molta gent, jo inclòs, el molí per antonomàsia era una imatge tòpica del país del Quixot, o d'Holanda, fins a la primera vegada que vaig viatjar a Mallorca i en vaig veure dels de veritat. Avui en dia, de molins de vent n'hi ha pertot, perquè s'usen per a produir energia. Val

a dir que, per molt molins de vent que siguin, a mi em recorden més per la forma els molinets infantils, que ara els posen també als balcons per empipar els coloms (i que val a dir que no en fan gaire cas). Molinets, però sí, gegants.

La gran pregunta és: on s'han de col·locar els molins perquè no esguerren el paisatge? A Catalunya, sembla que hi ha predilecció per concentrar-los a les Terres de l'Ebre. Jo crec, tanmateix, que quedarien més bonics a la capital, tot seguint la carena de la serra de Collserola i fent companyia a la torre de Norman Foster i a la basílica del Tibidabo. I, encara millor, com és que ni a ningú no se li ha acudit encara posar-ne uns de ben grossos per a substituir els pinacles de les torres de la Sagrada Família? I, la torre central en construcció, en comptes d'acabar-la amb una creu gaudiniana, no es podria rematar amb un immens molí de vent?

Una màgica «Nit de Joglars» homenatjà l'Àngel Villalba

// MARIA ÀLVAREZ

El passat dijous 10 de juny va tindre lloc al Centre Cívic Delícias de Saragossa la segona jornada de les Nits de Joglars que organitza, des de fa 25 anys, tots els dijous de juny, el rapsode i promotor cultural, Luis Felipe Alegre.

El primer dijous, dia 3, va estar centrat en la llengua aragonesa i aquest últim va estar dedicat principalment a la llengua catalana dins d'Aragó, alhora que retia homenatge a la figura i la trajectòria del cantautor favarol Àngel Villalba que presentava dins d'aquest marc inigualable el seu darrer llibre *L'adéu del cantautor*.

Els actes començaren a les sis de la tarde amb un col·loqui sobre la Creació aragonesa en català, amb la participació de Mاريو Sasot, presentat com a «professor i estudiós de les manifestacions culturals de l'Aragó catalanoparlant», Àngel Villalba, «poeta i cantautor», i Merxe Llop, «professora i escriptora, guanyadora del Premi Guillem Nicolau 2020», els quals van estar acompanyats pel Director General de Política Lingüística del Govern d'Aragó, Ignacio López Susín, i de Luis Felipe Alegre, coordinador del cicle.

Sasot glosà l'eclosió literària i musical que sorgí a la Franja als anys 70 del segle XX al caliu dels moviments vindicatsius per la dignitat de la llengua i el naixement de les associacions culturals, on escriptors com Moncada i cantautors com el mateix Villalba i Tomàs Bosque en van ser pioners a l'hora de fer cultura cantada i escrita en la seua llengua.

Merxe Llop donà unes clares pinzellades de les característiques de la llengua de Villalba («clara, senzilla i punyent») i analitzà l'estructura i continguts estilístics i temàtics dels poemes de *L'adéu del cantautor*.

L'Àngel rememorà els seus inicis com a cantautor, allà per l'any 68 a Barcelona, en el marc de les lluites obreres i el món llibertari i el seu esperit rebel «contra el normativisme lingüístic exloent d'alguns sectors

catalanistes y contra el xapurriadisme d'alguns sectors de l'Aragó».

Després d'un animat i interessant col·loqui entre el públic i els ponents, a les 8 de la tarde començà a sala d'actes principal del Centre Cívic la sessió musical. L'obrí la Chaminera, duo format per María José Menal i Àngel Vergara, que va oferir un recorregut per les llengües del cançoner aragonès en aquesta llengua, en castellà i en català, tot en un to íntim i càlid que despertà l'emoció i el respecte del públic.

A continuació, un veterà i entusiasta animador cultural de les nits saragossanes, anomenat popularment Rodo, delità el públic amb la recitació d'uns poemes en galleg i castellà de, i dedicats, a Rosalia de Castro.

Després, Joan Artigas Arpal, resident a Sant Cugat, amb arrels a Xiprana (Casp-Baix Aragó) i amic de l'ànima de l'Àngel Villalba va combinar un repertori de poesia cantada amb lletres d'autors catalans com Gabriel Ferrater, cançons d'autors aragonesos com Laborreta, Carbonell i La Bullonera i un parell de peces del propi Villalba.

Finalment, el trobador de Favara, més de cinquanta anys a sobre dels escenaris, agarrà el seu instrument, híbrid de guitarró i timple canari, i tocà quatre de les seues cançons més populars que arrencà els aplaudiments d'un

Luis Felipe Alegre, Mاريو Sasot, Merxe Llop, I. López Susín i Àngel Villalba

DIRECCIÓN GENERAL DE POLÍTICA LINGÜÍSTICA

públic entregat i alçat dels seus seients.

Un eixam de cançons i de llengües que deixaren un dolç sabor de mel a totes les assistents, que ompliren de gom a gom la sala.

Exposició Aragó 3 L

// M. A.

Paral·lelament als debats i les activitats artístiques i musicals de les Nits de Joglars, durant tot el mes de juny, es pot visitar als passadissos de la rotonda del mateix Centre Cívic Delícias la mostra *Aragón 3L. Nuestras lenguas*. Aquesta exposició està formada per vuit panells en

què s'explica la realitat dels parlants del nostre país, i recorre la història de l'aragonès i el català d'Aragó fins a l'actualitat. La producció i dinamització de l'exposició està a càrrec del grup «La chaminera en-cantada» format, com és fàcil d'endevinar, per María José Menal i Àngel Vergara, sota el patrocini de la Direcció General de Política Lingüística. Va començar el seu recorregut a la ciutat de Barcelona i ha viatjat durant el present curs per centres educatius i institucions de tot Aragó.

Es poden consultar els continguts de l'exposició al web aragon3l.lenguasdearagon.org.

Assemblea i Convenció de la Premsa Comarcal i Local a Barcelona

// JOSÉ MIGUEL GRÀCIA

El passat 12 de juny va tenir lloc a l'hotel Comtes de Barcelona la 39a Assemblea i la 13a Convenció de la Premsa Comarcal i Local de l'Associació Catalana de Premsa Comarcal. Les paraules d'obertura i salutació van ser a càrrec del president de l'Associació, Francesc Fàbregas Bonet. Tot seguit, aprovat l'ordre del dia, els assistents, força nombrosos, van aprovar l'acta de la darrera assemblea, la memòria d'activitats de la junta de govern i el balanç i compte d'explotació de l'exercici 2020. El president va fer un repàs de les activitats del 2020: consultori del web per als associats, posada en marxa de *Catalunya news*, escrits als governs, campanya d'«El paper no porta el virus», cerca de publicitat, etc. Malgrat el problema de la pandèmia, el nombre d'associats de premsa en paper es va mantenir, tot i que van augmentar els de mitjans digitals. La caiguda de la publicitat privada va tenir els lògics efectes negatius en el capítol dels ingressos. El president emfatitzà sobre el fet que la premsa comarcal i local té al voltant de 730.000 lectors, la qual cosa vol dir que és la que acumula més lectors de tots els

mitjans en paper a Catalunya.

Aquest 2021 se celebraran els 40 anys de l'associació. Les quotes dels associats no variaran i s'acceptaran les publicacions en PDF a petició d'alguns associats.

Clausurada l'assemblea, l'animador de l'acte Òscar Cabana Farjas va presentar el treball d'Aida Martori —10è premi «Recerca Universitària Premsa Comarcal» *De premsa de proximitat a mitjans multimèdia camí cap a la transmèdia? Anàlisi i proposta de l'adaptació dels mitjans de l'ACPC a les dinàmiques digitals*—. Tot seguit s'anuncià el veredict de l'11è premi de Recerca de l'any actual i es va fer un breu resum per part d'una repre-

Els ponents de la convenció amb el president de l'ACPC

ACPC

sentant de l'equip de recerca.

Per arrodonir la sessió van intervenir els ponents. Martí Gironell i Gamero, escriptor i periodista que va desenvolupar el tema *De la realitat més propera a la ficció històrica: una trajectòria de novel·la*. I

la veterana periodista Rosa M. Calaf i Solé intervingué sobre *Informar: un repte abans i ara*. La mestria i experiència d'ambdós professionals es van fer patents més enllà de les expectatives. Amb les fotos de rigor van acabar els actes matinals.

Després del bon àpat preparat per l'equip de Martín Berasategui, es van lliurar diplomes commemoratius dels 20, 30, 40 i 60 anys d'alguns mitjans associats. No deixaré de mencionar que es va premiar la millor portada de l'any passat de tots els mitjans de l'associació i que entre els tres finalistes hi era la portada de *Temps de Franja* n. 144 del gener de 2020 «Masoers en extinció».

NO SOM D'EIXE MÓN

Visibilitzar (actuar) // Francesc Ricart

A l'últim *TdeF* deia que una petita campanya a la xarxa servia «per reivindicar i fer visibles els noms dels nostres pobles...». Avui voldria repicar sobre la necessitat de fer-nos visibles al món. I ja podeu imaginar que no reclamo cap promoció comercial o turística —gens negligibles, val a dir— de les nostres comarques. Ja n'he parlat altres vegades: ens cal fer-nos visibles, que ens vegem que hi som i que hi comptem. Hi he pensat quan aquestes setmanes hi ha hagut notícies d'arreu de l'àmbit lingüístic relacionades amb la llengua i les nostres comarques no hi érem. La més important, la de la Catalunya Nord. Recordem-ho: després de celebrar la llei de protecció i promoció de les llengües minoritzades a França, i per tant de la llengua catalana a la Catalunya Nord, va venir el gerro d'aigua freda d'un recurs que qüestiona i limita les expectatives de l'ensenyament en català. Ara, de la llei, en cau que es pugui fer l'ensenyament en català als centres públics. La reacció ha estat contundent i han estat notícia de primera magnitud les manifestacions a favor del primer text de la llei: a Perpinyà van eixir al carrer milers de persones el 29 de maig en defensa de la llei que ha de permetre fer un pas del tot necessari per al futur de

la llengua; també hi va haver manifestacions al País Basc, al Llenguadoc, a Bretanya, a Còrsega. Tot plegat ha tingut un ressò considerable també dels Pirineus en avall entenent que aquesta «lluita» també és la «nostra lluita» i que cal fer-hi costat.

Ja s'entén el que vull dir i el que voldria: la situació del català a ca nostra és gairebé tan delicada com la «del punt» de Salses i semblant a la «del» de Guardamar, és a dir, una situació que es degrada a gran velocitat i, tanmateix, pels nostres veïns ningú no piulem, no hi ha notícies, o siga que *good news*, que tot va molt bé «senyora baronessa».

De la Franja, no hi ha ni denúncies lingüístiques ni per la llengua dels exàmens de la Selectivitat, ni el president de l'autonomia no felicita en català l'equip de futbol que acaba de pujar de categoria (de fet només es preocupa perquè no indultin el presos polítics); en fi, és «ho» que hi ha. Haurem de continuar esperant que isca el nom de Fraga en un concurs de tv3 per saber que som d'eixe món, perquè, si m'ho permeteu, ni la portada de l'últim *TdeF* —allò de *Ruta por la dignidad rural de Teruel*— no ajuda a fer visible ni la nostra catalanitat de portes endins.

«Llum a l'ànima». Palmira Jaquetti 1895-1963

// CARME ORIOL*

El 23 de març de 2021 es va inaugurar al CRAI del Campus Catalunya de la Universitat Rovira i Virgili l'exposició «Llum a l'ànima». Palmira Jaquetti 1895-1963. L'exposició constitueix un dels actes centrals de l'Any Palmira Jaquetti, promogut i organitzat per la Direcció General de Cultura Popular i Associacionisme Cultural del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya per commemorar els 125 anys del naixement de la poetessa, compositora, folklorista i docent Palmira Jaquetti i Isant.

L'exposició vol contribuir a divulgar la figura i l'obra de Palmira Jaquetti, perquè, tot i ser autora d'una obra extensa i de qualitat, no ha gaudit encara del reconeixement que mereix. El lema «Llum a l'ànima» vol focalitzar l'atenció en un aspecte molt destacat de la seva personalitat: la seva força interior, que la va ajudar a projectar vitalitat i entusiasme en tot allò que feia. «Llum a l'ànima» indica una actitud positiva i una voluntat de superació constant, un voler donar sentit a la vida a través, sobretot, de l'espiritualitat i de l'art.

L'exposició comença amb una cronologia sobre la vida de Palmira

Jaquetti. A continuació, hi ha representats cinc grans blocs temàtics: El primer, «Els orígens familiars i l'anhel d'aprendre», mostra l'esforç realitzat per una noia de família modesta per assolir una bona formació; el segon, «Entrega a una professió: la docència», se centra en la tasca que va dur a terme com a professora, per educar i formar els infants i els joves; el tercer, «L'amor per les cançons populars. L'aportació folklòrica i etnogràfica», destaca la gran tasca que va fer en els anys 20 i 30 del segle XX com a recol·lectora d'unes 10.000 cançons per a l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya; el quart, «Un esperit lliure. La força de la creació», presenta la seva faceta literària i creadora; i el cinquè, «El compromís amb la Vall d'Aran» mostra la seva estima per la Vall, per la natura i per la seva gent.

A més d'aquests grans blocs, l'exposició inclou quatre seccions més

Cartell de l'exposició

petites: la primera, «La condició de dona», reivindica la seva tasca en una societat on l'accés a la cultura era patrimoni pràcticament exclusiu dels homes; la segona, «La força davant de l'adversitat», se centra en la seva capacitat de superació, especialment en els moments difícils; la tercera, «La recerca del coneixement», mostra el seu ves-

sant investigador, fruit d'una curiositat i d'un desig de saber innats; i la quarta, «Els homenatges», posa l'accent en els actes commemoratius que se li han dedicat després de la seva mort.

L'exposició ha estat a Tarragona del 2 de març al 26 d'abril de 2021. Abans es va poder visitar a Torroella de Montgrí i al llarg de l'any 2021 la seva itinerància prevista comprèn La Seu d'Urgell, Ripoll, la Vall d'Aran, Ponts, Manresa i Tortosa. Si teniu ocasió de visitar-la, no deixeu passar l'oportunitat. S'ho mereix!

*Comissària de l'Any Palmira Jaquetti.

ESPARILLANT PARAULES

Pres lo Regional Exprès // Roberto Albiac

Des de 1893, los trens van apareixent per les vi(d)es del Baix Matarranya com un element quotidià més: «ha de ser eixa hora perquè ha passat lo cotxe de l'estació»; xullant entre anècdotes familiars: «va baixar tan panxo sense maletes i quan la hi vam dir, ja marxaen caranta Barcelona!»; o presentant-mos gent de la capi: «aquella *maestra* que va arribar un dia abans pa conèixer on l'havien destinat i va tindre que fer los 8 kilòmetros a peu»...

Casi tots ham sét adolescents sense carnet aprofitant los seus vagons per anar en colleta algun dia de platja o, més tard, primerencs universitaris il·lusionats embarcats per pares patidors al moment d'abandonar el niu. Aquelles dos hores oficials de trajecte saragossà (que se solien allargar per incidències) eren un bon moment per fer vila en altres estudiants, visitants d'hospital, treballadors, expatriats... o a voltes, simplement, per recordar vells temps en excompanys de l'institut comarcal. Tot això mentres desfilaven estacions rurals, túnels, breus paisatges ebrenes i, sobretot, dur secà.

Les línies a l'est han representat, històricament, una clara mostra d'unió i connexió natural en los veïns catalans. Escoltant a les generacions més avançades, ix haver puiat algun viatge al tren pels doctors de Móra, per ser estudiants a Reus o Falset i/o per tindre parents a Barcelona i voltants: aquells familiars que solen tornar de visita, o a passar l'estiu, alguns d'ells també en aquell mateix tren.

Camí dels 130 anys, l'estació ja no té a qui saludar o protegir substituïda per una freda marquesina, les edificacions del voltant cedixen com a fantasmes d'un temps d'esplendor i l'entorn mos està dixant un regust amarg a Vall de Piles. Mentrestant, governs autonòmics i estatal van empapussant AVES (i aeroports poc concorreguts) que ignoren la vertebració d'un territori al que fan avortar de servicis essencials: si no fan cap a Madrid (o no venen carregats de turistes), no interessen. I això que diuen que no volen un futur de terres buid(ad)es...

Un llibre esperat

// REDACCIÓ

El 28 d'abril d'enguany, Diada de Sant Afrodisi de Besièrs, s'ha acabat d'estampar l'*Obra Poètica Completa* d'en Desideri Lombarte per part de l'Institut de Estudios Turolenses com a número inaugural de la Biblioteca Turolense, col·lecció que es nodrirà amb obres d'autors de la província de Terol que de fa temps es troben exhaurides, o quasi —com és el cas d'en Desideri Lombarte—, són de difícil accés o han restat inèdites. L'*Obra Poètica Completa* és un volum de 728 pàgines esplèndidament editat en verd: tapa dura, cinta de lectura, cobertes amb fotografies de l'autor, llom —on destaca la 'L' lombartiana—, i colofó bellament il·lustrat. Prèviament, aquest títol havia estat anunciat en preparació a la solapa del llibre de na Susana Antolí *Senderes de gebre. Beseit 1778*, publicat per l'IET el 2015 com a número 6 de la col·lecció Lo Trinquet. Tanmateix l'edició de l'*OPC* lombartiana s'anava endarrerint, fins que, ara fa uns dos o tres anys, l'IET va decidir de publicar-la dins la nova col·lecció més amunt indicada. L'edició actual ha estat a cura de n'Hèctor Moret, n'Artur Quintana i en Carles Terès,

amb pròleg de n'Hèctor Moret i n'Artur Quintana, una extensa bibliografia de l'autor centrada en la poesia, i una breu nota editorial dels curadors on es declara que s'han reproduït els sis volums editats que conformen aqueixa poesia, corregint-ne només les evidents errades tipogràfiques i ortogràfiques, així com suprimint-ne les variants rebutjades per l'autor que havien estat recollides en el seu poemari *Miracles de la Mare de Déu de la Font i Altres Poesies Esparses* del 1999.

Ara que finalment tenim a l'abast aqueixa magna obra, convé que tant l'IET, com moltes altres institucions aragoneses i de la catalanofonia, així com del món del llibre i dels mitjans de comunicació d'arreu, s'esforcen en fer conèixer la poesia lombartiana, superant els prejudicis de la catalanofòbia nostrada o de les visions massa centrades en els caps-i-casals principatins i valencians a l'hora de considerar els autors batrejats de perifèrics. L'*OPC* no és el primer llibre del pena-rogí que publica l'IET, ni de bon tros, que ja molt abans, des dels inicis de la dècada dels 90 del segle passat, l'IET n'havia publicat cinc amb altres

Obra Poètica Completa de Desideri Lombarte
CARLES TERÈS

editorials —ASCUMA, CESBA i el Govern d'Aragó—, i un en solitari. La relació de l'IET amb l'obra lombartiana, com es pot constatar, ha estat constant.

Ara amb la inclusió de l'*OPC* —que originàriament havia de ser el número 7 de Lo Trinquet— a la Biblioteca Turolense queda obert el camí per a nous textos dins de Lo Trinquet. I efectivament, després de set anys aturat, Lo Trinquet continuarà amb *Aplec*, poemari d'en Juli Micolau, anunciat per al 2022, i seguiran obres d'en Lluís Rajadell, en Josep Miquel Gracia, en Vicent Pallarés... d'acord amb la filosofia de l'IET expressada el 2009 en inaugurar, amb l'antologia *Roda la mola*, la col·lecció Lo Trinquet: *Un lloc de trobada, de debat i de creació de tots els terolencs i les terolenques de llengua catalana*.

U12

Fascisme versus feixisme // Esteve Betrià

En alguna ocasió ja m'he manifestat a propòsit de l'ús que fan els parlants catalans d'alguns mots amb formes allunyades de les que trobem en la resta de llengües occidentals, com és el cas de 'masclisme' versus 'matxisme'. Al meu entendre, una cosa semblant passa amb el mot d'origen italià *fascismo*, —adaptat a gairebé totes les llengües com a *fascisme* (esclar, amb múltiples variants ortogràfiques i fonètiques)—, mentre que en català la grafia d'aquest mot que s'ha generalitzat és *feixisme*, si més no en els àmbits més formals. Si en italià se'n diu *fascio*, al que en català diem *feix*, cal pensar que si del *fascio* ix el 'fascismo' italià, del català, per raons etimològiques ha d'eixir el *feixisme*, però vet ací que així ens allunyem, si més no formalment, de les solucions adoptades per la resta de llengües d'arreu; perquè tot i que en castellà un *fascio* (*di legna*) de l'italià siga un *haz* (*de leña*), o en portuguès un *feixe* (*de lenha*) o en francès un *fagot* (*de bois*) i en català un *feix* (*de llenya*), les llengües romàniques —tret del català— no fan d'etimologistes de saló i empren 'fascismo/fascisme' (i variants ortogràfiques i fonètiques).

Potser és l'hora —si volem una llengua sense excessives servituts— de seguir el model seguit per la resta de llengües europees i així adaptar formalment els mots *macho* i *machismo* espanyols (i portuguesos) i el *fascismo* italià (i castellà, portuguès, etc.), o *fascisme* (francès, etc.) al català i, per tant, recollir en els nostres diccionaris les formes 'matxo'/'matxisme' i 'fascisme', amb un significat semblant al que trobem als diccionaris de la resta de llengües europees.

I per últim una nota al marge, o no. Com bé se sap, el mestre Pompeu Fabra en la polèmica sorgida en el moment d'adaptar al català els neologismes de caràcter científic d'origen grecollatí, es va decantar per les solucions gràfiques coincidents amb les que feien la resta de llengües europees, encara que sovint —força sovint— les formes fossen coincidents, si més no en part, amb les adaptacions fetes al castellà. Així doncs, i en resum i sense gaires escrúpols lingüístics i etimològics: Visca 'matxisme' i 'fascisme'... en català! Però, és clar, només com a mots propis del diccionari general de la llengua.

Testimonis

// ROSA ARQUÉ

No recordo exactament la ciutat francesa ni l'any, però no puc oblidar les ganes de plorar que em van envair quan, des de l'autobús en què viatjava al costat d'altres adolescents estudiants de francès, vaig veure als meus tios «de França». No era lo primer camí que els veia però el fet de trobar-los allí, a gairebé 1.000 km de la meua casa, em va emocionar moltíssim.

Tampoc sóc conscient de quan vaig descobrir el motiu pel qual jo tenia família a França. Encara que és lògic pensar que el descobriment va ser gradual: les converses de sobretaula, les frases tallades, les mirades dels grans, les discussions familiars i els plors d'amagat van anar aportant informació. La presa de consciència sobre l'exili em va empènyer també a preguntar-me com, quan i per què aquesta família de jornalers es va exiliar a França i com una part d'ella va tornar a una Fraga destruïda per les bombes i immersa en la dura postguerra.

Els testimonis que podrien aclarir-ho tot són escassos i ens presenten una visió infantil i parcial que diu que el camí cap a la frontera el van iniciar Joaquín, Dolores i els seus 7 fills abans de l'arribada de les tropes del General Yagüe a Fraga. Ells fugien de la guerra buscant salvar la vida i per això van agarrar un carro i un ruc i van eixir, en principi, cap a Catalunya. Els records dels més joves ens descriuen un recorregut per la Pobla de Cérvoles, Flix i Vilafranca del Penedès per arribar finalment a la frontera on van haver de deixar les poques possessions que conservaven i esperar el seu torn per a poder passar.

Entre gener i febrer de 1939 més de 500.000 espanyols van travessar la frontera de la Jonquera fugint de l'avanç de les tropes feixistes. Existeixen moltes publicacions sobre el que va passar a França durant aquests mesos, detalls sobre els camps a les platges, el tracte de les autoritats franceses, els abusos dels soldats senegalesos, el fred, la por, la fam i les rates. Però també trobem testimonis que parlen del sentiment

de derrota, desil·lusió, humiliació i desengany que impregnava les mirades d'aquella gent. Quan les autoritats franceses van obrir la frontera, els refugiats, en lloc de llibertat, van trobar pa dur i poca solidaritat perquè l'estat francès estava sumit en una greu crisi econòmica i l'exili va constituir per a les autoritats un problema polític i va originar en la societat de l'època rebuig i xenofòbia.

La meua família va estar alguns dies a la Jonquera i després van ser obligats a pujar a uns camions i a un tren. La narració aquí és molt dèbil i els records reapareixen amb la família situada a Normandia en un ambient més amable que el que van sofrir els exiliats situats en els camps de la platja: Argelers, Sant Cebrià, Barcarès, etc. Els records apunten al fet que van romandre uns dies en Langrune perquè la meua tia Rosita recorda el nom de l'Hotel Petit Paradis, on els van col·locar i Salvador parla d'una casa de colònies, que podria ser el mateix edifici. Aquí toca contar que els nens van veure a Langrune per primer camí un vàter, inexistent en aquella època a les cases humils de Fraga. Posteriorment els van portar a un camp de refugiats, a Arromanches, on van estar en pavellons aproximadament un any. Més tard, els van deixar sortir a treballar i, finalment, l'estat francès els va enviar a Dozulé, els va proporcionar habitatge, treball i va escolaritzar als més petits.

Però l'ambient a França es va enfosquir, van arribar els nazis i la família va decidir tornar a Fraga. Aquí els records es barregen, hi apareixen soldats americans, soldats alemanys i la figura del Mallorquí, un tractant de fruita que venia figues a l'Hotel Sorolla de Fraga i per al qual la meua jaia va treballar abans de la guerra. És increï-

Dolores Sorolla encaixonat figues

FELIPE BORRÁS SIMO

ble com van poder localitzar a aquesta persona després de portar diversos anys rodant per França, amb coneixement bàsic de l'idioma, en condicions gens favorables i enmig d'un conflicte bèl·lic mundial. Però ho van aconseguir, i aquest senyor els va pagar els bitllets del tren que els portaria a Barcelona.

En arribar a Espanya, les autoritats franquistes van detindre als homes i els van posar a un camp d'Algeciras i les dones i nens van tornar a Fraga on van trobar la casa bombardejada i saquejada. Després del retorn, els records dels més petits parlen de jocs, de comunions, però no diuen res més. Suposem que la volta no va ser fàcil i que a Fraga ningú els va facilitar les coses perquè eren una família que tornava a una societat sumida en una postguerra atroç, amb veïns que negaven els seus ideals per temor a la repressió i amb uns altres que feien gala del seu poder per pertànyer al bàndol dels guanyadors. Suposem també, que l'opció que van prendre per a sobreviure va ser la de la discreció i la no implicació política, perquè això es respira encara en les reunions familiars, la por de significar-se, la frase típica de «això només te portarà problemes».

José Antonio Carrégalo en el record

// CARLES SANCHO MEIX

Com ja vam avançar a l'anterior revista (n. 149), el 20 de març ens va deixar l'amic José Antonio Carrégalo Sancho, nascut a Mont-roig de Tastavins el 1951. Funcionari judicial a Montblanc i resident des de 1979 a Valls, on ha mort. *Lo primer camí* en la descoberta del català com a llengua pròpia, com ell mateix descriu, el va fer el 1987 en llegir el poema «A la conquesta de la roca» que va publicar Desideri Lombarte a la revista franjolina *Desperta ferro!* el 1986. «Va ser com obrir una finestra nova, a través de la qual vaig intuir les enormes possibilitats d'una llengua incompresa i menyspreada, fins i tot, o sobretot, pels propis parlants. Entre els quals, durant anys, jo mateix». I pensà que també ell podia començar a escriure textos literaris sobre Mont-roig i va iniciar les seues primeres publicacions.

Tenia una vinculació molt forta amb la vila on va nàixer, la dels seus avantpassats, dels seus amics, de la seua infantesa i joventut. Es va casar amb la Pili, una mont-rogina i, en haver de viure a Valls, hi va voler tindre casa per tornar quan el treball i els compromisos li ho permetien. Integrat totalment a la vida local, participava molt especialment en les activitats culturals i festives. Tenia una gran capacitat de treball i de compromís social. Després d'assumir la realitat de la seua llengua, va dedicar-se vint-i-cinc anys llargs a la investigació i divulgació etnològica que ha donat lloc a una obra publicada molt important i extensa. L'amistat era un dels seus valors més apreciats; col·laborar amb ell en projectes culturals comuns era fàcil i enriquidor. El seu treball era acuradíssim, molt ben planificat, com pot observar-se en la investigació del patrimoni immaterial o dels masos, on el material aconseguit amb molt d'esforç, és extens i de gran valor cultural. I sobretot era un home bo, empàtic i proper que em recordava molt a un altre amic: Desideri Lombarte.

Participà molt activament en dos entitats d'àmbit territorial. Soci destacat de l'Associació Cultural Su-

J. A. Carrégalo l'any 2012
ARXIU FAMILIAR

carrats de Mont-roig, constituïda el 1993, formà part durant un temps del consell de redacció de la seua revista *Plana Rasa*, on hi col·laborà en cada número des de la seua creació el 1994. I també de l'Associació Cultural del Matarranya amb seu a Calaceit, que ha editat gran part de la seua obra. Col·laboracions seues també apareixen en els programes de festes de Mont-roig.

Cap al 1990 comença a publicar en català, primer a la premsa local i comarcal. A *Plana Rasa*, *Sorolla't*, *Cinga* de l'Institut d'Estudis del Baix Cinca-IEA, *El Pati* i *El Vallenc* de Valls, *Au!* d'Els Ports, *La Comarca*, *Temps de Franja*, editada per Iniciativa Cultural de la Franja i *Rol·le de Estudios Aragoneses* de Saragossa. Va formar part del col·lectiu de columnistes «Viles i gents» del periòdic *La Comarca* des de la seua constitució el 1995 fins el 2015, en què va deixar de col·laborar-hi per motius de salut. Aquesta va ser la primera columna publicada en català en un mitjà escrit aragonès. Escrigué principalment sobre experiències personals i relats i històries de tradició oral, en total unes dos-centes col·laboracions. Una selecció de sis columnes seues apareixen en el volum recopilatori *Deu anys de «Viles i gents»* (Govern d'Aragó, 2007).

Publicà dos reculls de narracions de les seues col·laboracions en les revistes *Plana Rasa*, *La Comarca* i d'altres, de vegades modificades o ampliades: textos de tradició oral a *Espurnes* (ASCUMA, 2002) i articles d'assaig a *A soca d'orella* (ASCUMA i IEBC-IEA, 2003). Coor-

dinà un projecte d'estudi dels masos del terme municipal de Mont-roig, iniciativa de l'Associació Cultural Sucarrats, titulat *Monroyo. El hàbitat disperso (las masías)* (A. C. Sucarrats, 2003). Al municipi existia, a principi del segle passat, gran quantitat de població dispersa que vivia en masos, actualment la major part abandonats. Al treball es posava en valor una forma de vida, una manera de fer, unes construccions i una economia autosuficient, sostenible i respectuosa amb el medi. Els masos i els masovers estaven escampats per tot el terme —en algunes viles la població disseminada representava la meitat de la total del municipi. Va participar en el treball d'investigació *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa* (IET, ASCUMA i Carutxa, 1995-1996) on va aportar gran quantitat de materials del seu poble, per això Mont-roig està molt ben representat en el recull. A partir de *Lo Molinar*, Carrégalo va seguir investigant sobre el seu poble. Fruit d'este treball minuciós i de moltes hores d'entrevistes i d'anotacions es publicà *Mont-roig. El patrimoni immaterial (La literatura oral)* (ASCUMA i IEBC-IEA, 2007). Volum en què pràcticament hi col·laborà tota la població aportant materials etnològics i testimonis. Readaptà l'obra teatral de Desideri Lombarte *Representació commemorativa d'una de les visites dels comanadors de Calatrava a la vila de Pena-roja. S. XVI*. Posada en escena per primera vegada el 2007 pels carrers i les places de la vila i en què els actors són els propis veïns de la població, tal com l'havia creat Lombarte. Esta iniciativa tingué una excel·lent acollida de públic i es convertí en una festa de recreació històrica. Cap a 1980 havia versionat en mont-roig una altra obra de teatre que havia escrit un familiar seu en barceloní.

Dos grans projectes personals que va deixar aturats per a després de la jubilació, van quedar sense acabar perquè la salut no el va acompanyar: la toponímia de Mont-roig

Pasqual Vidal Fígols, dibuixant i investigador

// C. S. M.

A casa seua, a Massalió, va morir el passat 1 d'abril amb 75 anys el nostre amic Pasqual Vidal Fígols. La seua salut havia empitjorat els últims anys i es preveia un fatal desenllaç, com així ha estat. L'laurador de professió i de vocació folklorista, investigador i dibuixant, va treballar intensament per la cultura i per la defensa i promoció de la nostra llengua. Les seues característiques il·lustracions etnològiques, principalment en color, les complementa amb breus textos explicatius per fer-les més didàctiques. Formà part de la Junta de l'Associació Cultural del Matarranya (ASCUMA) en la primera època, del 1991 al 1994, i moltes de les seues publicacions van ser editades per l'entitat amb seu a Calaceit.

Apareixen col·laboracions seues en moltes revistes i publicacions a partir de la dècada dels 90 del segle passat: *Sorolla't, Kalat-zeyd, L'eixam, Plana Rasa, La Comarca, Temps de Franja, Cinga, Rolde. Revista de cultura aragonesa...* i molt especialment a la *Revista de la Asociación de Gaiteros de Aragón* on va publicar cançons i músiques populars vinculades a les tradicions i festes de la seua vila. Col·laboracions que van merèixer l'atorgament del premi de l'entitat l'any 1999.

Publicà *Festes i tradicions de la comarca del Matarranya. Vila de Massalió* (DGA, 1998) on inclou dibuixos i text per explicar els quatre cicles festius de l'any. *A la falda de la iaia. Literatura oral de Massalió* (ASCUMA, 2005) recull de textos de la memòria col·lectiva que complementa i il·lustra amb dibuixos. I *La cuina senzilla. Massalió (El Matarranya)* (Cincorres Club, 2011) receptes que recull de sa mare Dominga Fígols i d'Aurora Boltaina. Col·laborà amb la musicòloga i docent vall-de-rourana Margarita Celma en la publicació de *Fa un munt d'anys al Matarranya* (ICE Universitat de Barcelona, 2009). Vidal hi va posar els dibuixos i la investigació i Celma escollí els continguts i aconseguí l'adaptació didàctica dels materials presentats. El treball

Pasqual Vidal
CÈLIA BADET

va rebre el Premi Pau Vila de la Universitat de Barcelona 2006 pel seu caràcter cultural, divulgador i didàctic, dirigit principalment als alumnes. Va ser un extraordinari enquestador i recopilador, amb Carme Alcover, de materials de la seua vila que va cedir per al projecte d'investigació *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa* (IET, ASCUMA i Carutxa, 1995-1996).

De la seua amistat amb l'escriptor, editor i filòsof cincorrrà Joan Josep Rovira ha fet que s'inclouen dibuixos de Vidal a *Rutes carlistes* (Cincorres Club, 1998), *Pa blader* (Tartaruga Edicions, 2013) i *Terra màtria* (Cincorres Club, 2003). Il·lustrà els llibres *Literatura oral de la Freixneda (Matarranya)* (ASCUMA, 1992) de Rafael Ferrer, *A la taula... al primer crit! Com es menja al Matarranya, del Bergantes a l'Algars* (Asociación de Mujeres y Consumidores Kalat-Zeyd, 2004) coordinat per Teresa Lombarte, i participà com a dibuixant en el projecte del CD *Qüento va, qüento vingue. 10 contes populars del Matarranya* (ASCUMA, 1998) interpretats per les veus d'Antoni Bengochea i Teresa Lombarte.

El Museu Etnològic Lo Masmu de Pena-roja va incorporar els dibuixos i els textos de Vidal per explicar i divulgar els materials exposats al públic visitant. Les seues il·lustracions i comentaris complementen també la secció del Museu Etnològic de Nonasp dels Amics de

Nonasp dedicada a les ferramentes del camp. Va muntar diverses exposicions etnològiques per mostrar i divulgar les seues investigacions: *Festes i tradicions a Massalió* (1990), *Indumentària tradicional* (1992) i *Utilitatge de llaurança* (1993), esta última promoguda per ASCUMA amb la col·laboració de Mercè Gimeno i Ricard Solana. Il·lustrà la Guia didàctica *La vida dels masos* de Pepa Nogués i Guies del Port del Programa d'Educació Ambiental del Parc Natural dels Ports.

Respecte a la seua vila, Massalió, li va dedicar gran part de la seua activitat cultural i investigadora, així en la recuperació de l'ermita de Sant Cristòbol, ell va ser qui va documentar com era el seu interior per a la seua restauració, va catalogar l'església parroquial i la torre, dibuixar les antigues creus de terme i la de la Replaceta. Formà part de la Coral de Massalió i participà en l'enregistrament del CD de l'Associació Corals del Matarranya *Música Tradicional del Matarranya* (2010). A l'escola de Massalió participà en diversos tallers sobre les tradicions del poble. També va fer, durant un temps, de guia de la seua població. L'existència de l'Arxiu Municipal va representar per a Vidal una font de documentació i una motivació important per accedir a l'estudi de la història de la vila. Col·laborà amb articles sobre la vila en els programes de festes de Massalió.

Tota una vida dedicada a la investigació etnològica i a la promoció de la llengua pròpia del territori que queda degudament publicada per a la seua divulgació a les generacions més joves i que, gràcies al seu treball i esforç, amplia notablement el nostre patrimoni immaterial i material. Les seues investigacions que s'inicien en la dècada dels 70 del segle passat són molt àmplies i engloben diversos camps de l'etnologia. Encara que l'autor indaga fonamentalment en la seua vila, Massalió, la recerca forma part de totes les poblacions del Matarranya que tenen característiques culturals molt paregudes.

Gaudim La GROSSA

de l'estiu

NOU
SORTEIG

Sorteig extraordinari

2.000.000€

00000

SÈRIE 000 5€

26 de juliol de 2021

La GROSSA de l'estiu

Loteries de Catalunya

26 DE JULIOL

Tria-les. Tots hi guanyem